

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Тамара Голі-Оглу

ББК 81.2 – 5
УДК 81'324'33'37ДУБЛЕТНІСТЬ НАУКОВИХ ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ:
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлюється проблема функціонального статусу термінологічних дублетів, аналізується ступінь варіативності східнослов'янських термінологічних систем, з'ясовуються причини виникнення мовної дублетності, пропонуються конкретні рекомендації щодо вибору елемента дублетної термінологічної пари на трансформаційно-функціональному рівні.

Ключові слова: дублетність, функціональна варіативність, терміни-дублети, гібридні терміни, термінологічна система.

Вивчення наукової термінології в межах зіставного методу має досить сталі традиції в сучасному мовознавстві, адже цю проблему свого часу студіювали І. Верхратський, О. Реформатський [Реформатский 1986], О. Суперанська, В. Даниленко [Даниленко 1986], Г. Винокур [Винокур 1939], Т. Кияк, А. Дьяков [Дьяков 1998], О. Безпояско, Є. Карпіловська, Н. Клименко, О. Таликіна та інші. Функціональна обмеженість термінології (як загальнонаукової, так і вузькогалузевої) спричиняє наявність у цих мовних одиниць диференційних рис, найрелевантнішими з яких є відносна моносемічність ідеального терміна, інваріантність граматичної форми, тяжіння до набуття інтернаціонального статусу, дериваційна активність у межах певної галузевої парадигми, відсутність семантичних компонентів, що вносять емоційне забарвлення чи оцінність певного типу. Усі зазначені вище диференційні риси терміна вивчалися досить активно впродовж ХХ – початку ХХІ століть. Натомість ще одна дефінітивна ознака наукового терміна – можлива дублетність, варіативність на функціональному рівні – залишилася недослідженою. З огляду на це **метою** представленої наукової розвідки є дослідження функціональних можливостей термінів-дублетів, умов їхньої реалізації, як семантичної, так і формальної, у науково-технічному дискурсі. Задля досягнення цієї мети перед науковою розвідкою поставлені такі **завдання**: 1) вивчити лінгвістичну сутність дублетності на термінологічному рівні; 2) проаналізувати дериваційний потенціал термінів-дублетів; 3) дати конкретні рекомендації щодо вибору одного з дублетів у процесі породження чи трансформації наукового тексту з однієї мови на іншу.

Лінгвістична природа такого явища, як дублетність у науковій термінології, сягає, на наш погляд, теорії асиметричного дуалізму мовного знака, запропонованої С.Карцевським у 20-ті роки ХХ століття. Принципово будь-який мовний знак є асиметричним, адже його план змісту прагне знайти своє втілення в інших знаках тієї самої системи, а план вираження прагне набути інших змістів. Проте ця асиметрія, на думку лінгвістів, не стосується термінології, оскільки ця ознака суперечить вимозі хоча й відносної, проте моносемічності терміна. Думаємо, що такий погляд є дещо поверховим і не розкриває сутності зазначеної проблеми. І хоча природа наукового терміна, дійсно, не передбачає асиметричності знака й позначуваного [Даниленко 1986: 55] в силу своєї стандартизованості й дефінітивності, на функціональному рівні зустрічаємо інші факти, а саме функціональну варіативність наукового терміна, яку, на наш погляд, правильніше буде інтерпретувати як дублетність термінів. Реальні умови комунікації створюють такі ситуації, коли уникнути цієї асиметрії просто неможливо.

До ситуацій, коли дублетність наукового терміна та її відображення в тексті є неминучими, можемо віднести лексикографічну практику, зокрема написання словникових статей для вузькогалузових термінологічних словників різних видів (тлумачних, перекладних тощо). Так, у довідковому виданні «Українська мова: Енциклопедія» (2000 р.) абсолютно мотивовано представлена дублетність лінгвістичних термінів: «**Чергування звуків, альтернація** – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає у заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення...» [УМ 2000: 725]; «**Багатосполучниковість, полісиндетон** – фігура мови, використовується для посилення експресії, що полягає у повторенні однакових сполучників між однорідними членами простого речення або між предикативними частинами складносурядного речення» [УМ 2000: 40]. Як бачимо, відображення формальної варіативності, що втілюється в дублетності генетично різних наукових термінів на позначення однієї дефініції є необхідним, адже тільки в такому варіанті інтенція мовця не буде мати функціональних обмежень, а отже, зможе реалізуватися повністю.

Дуже часто, за нашими спостереженнями, дублетність ототожнюють із полісемічністю наукового терміна саме на функціональному (дискурсивному) рівні. Утім, слід чітко розмежовувати зазначені поняття і як наслідок – самі лінгвістичні терміни. Якщо зіставляти дефініції понять «дублети» (ширше в

східнослов'янському науковому просторі представлено поняття «варіанти», «синоніми») – з одного боку, і поняття «полісемія» («багатозначність», «полісемантичність», «полісемічність») – з іншого, то бачимо абсолютну, рельєфно виражену розбіжність. **Полісемія** – «наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох або більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення» [УМ 2000: 465]; **дублети** – 1) «варіанти мовних одиниць» «видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження ..., але не порушують принципу її тотожності» [УМ: 59]; 2) «синоніми абсолютні», «повністю рівнозначні і загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-експресивною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін.» [УМ 2000: 542]. Подібне тлумачення дублетності зустрічаємо й у В.І. Фадєєва [Фадєєв 1970].

Утім, така розбіжність саме на функціональному рівні є менш помітною, адже адресант й адресат, які не мають спеціальної лінгвістичної освіти, сприймають обидві термінологічні номінації як реалізацію цілої низки «смишлів» (планів змісту), потенційно закріплених за одним терміном; звісно, що цей факт заважає учасникам комунікації досягнути результативності спілкування і значно ускладнює процес вибору термінологічної номінації, а отже, – і процес реалізації своїх інтенцій.

Наведені вище факти вказують на необхідність розв'язання поставленої проблеми. Проте, думаємо, що передусім слід викласти певні спостереження і міркування щодо генетичних характеристик термінів-дублетів. Дублетність як лінгвальне явище охоплює всю термінологічну систему мови в цілому, адже вона проявляється і на рівні загальнонаукової термінології, і на рівні вузькогалузевих (вузькоспеціальних) термінологій, зокрема української та російської мов. Наведемо приклади термінологічних дублетів у межах загальнонаукової термінології: укр. *адекватність / відповідність, тотожність / збіжність, асиметрія / зсув, акумулювати / накопичувати, дефект / вада, рефрижератор / холодильник, аудит / перевірка, аеронний / повітряний, пульверизатор / розпилювач, фундамент / підмурок / підвалини, полярний / протилежний, рахунковий / лічильний, консенсус / порозуміння, гносеологічний / пізнавальний, трансформація / перетворення, аргумент / довід / доказ, анульований / скасований*; рос. *адекватность / соответствие, тождественность / идентичность / совпадение, асимметрия / сдвиг, аккумуляровать / накапливать, дефект / недостаток, рефрижератор / холодильник, аэронный / воздушный, пульверизатор / распылитель, фундамент / основа, полярный / противоположный, консенсус / договорённость, гносеологический / познавательный, трансформация / преобразование, аргумент / довод / доказательство, аннулированный / отменённый*.

У генетичному плані такі дублети є різними, адже один з них – запозичений з іншої мови термін, здебільшого грецько-латинський варіант, а інший – слов'янського походження, принаймні є дериваційним утворенням на основі спільнослов'янської твірної основи.

Таку саму ситуацію спостерігаємо і в межах вузькогалузевих (особливо технічної) термінологічних систем: укр. *помпа / насос, плунжер / пірнач / пірнало, решофер / підігрівник, стріла (крана) – висота, гуральня / винокурня / винниця, панцир / броня, панцирник / броненосець, болт / прогонич, баштовий / вежовий, апарат / прилад / пристрій, адсорбція / поглинання, автошляховий / автодорожній, аварія / поломка, брукування / мостіння, мушкель / киянка, вальцювальний / прокатний, рамбовка / прас, рамбієвник / прасувальник, розклинювання / розплішування, детонатор / зривник*; рос. *помпа / насос, плунжер / ныряло, решофер / подогреватель, стрела (крана) – высота, панцирь / броня, адсорбция / впитывание, авария / поломка, мушкель / киянка, вальцевальный – прокатный, детонатор / взрыватель*. Очевидною є дуже низька частотність, що межує з винятковістю, описуваного явища у вузькогалузевих термінологічних системах, яка обумовлюється прагненням наукового тексту до структурної чіткості, прозорості, суворой текстотвірної логічності. У ході статистичного аналізу було з'ясовано, що терміни-дублети в межах технічної терміносистеми становлять лише близько 0,012 % мовних одиниць; зазначимо, що підрахунок проводився на основі фактичного матеріалу з «Російсько-українського словника наукової термінології: Математика, фізика, техніка, науки про Землю та Космос» (НАН України, Комітет наукової термінології, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови; К., 1998 [РУСНТ 1998]). Поодинокі випадки термінологічної дублетності зафіксовані в процесі картографування мовного матеріалу в межах математичної термінології, зокрема (мат.) укр. *радикал / корінь, семідетермінант / піввизначник, співфокусний / кофокальний*; рос. *радикал / корень, семидетерминант / полуопределитель, софокусный / кофокальный*.

Окрім того, очевидно є вища варіативність української технічної термінології порівняно з російською; думаємо, що цей факт можна пояснити неусталеністю технічної терміносистеми української мови, а також прагненням її до інтернаціональності й універсальності, що закладене в конститутивних ознаках термінології як такої.

У плані дублетності не стала винятком і лінгвістична термінологія, зокрема укр. *лінгвальний / мовний, екстралінгвальний / позамовний, інтралінгвальний / внутрішньомовний, лінгвістика / мовознавство, еквівалент / відповідник, деривація / словотворення, комунікація / спілкування, комунікант / учасник комунікації, адресант / відправник, адресат / реципієнт / одержувач / отримувач, транскодування / переклад, хронотоп / часопростір, вербальний / словесний, глосарій / словник, діалект / наріччя / говір, кумулятивна функція мови / накопичувальна функція мови, дикція / вимова, диференційна ознака / дистинктивна ознака / розрізнявальна ознака, інфінітив / неозначена форма дієслова, алфавіт / абетка / азбука, альтернація / чергування, апозиція /*

прикладка, риторика / красномовство тощо. Рос. лингвальный / языковой, экстралингвальный / внеязыковой, интралингвальный / внутриязыковой, лингвистика / языкознание, эквивалент / соответствие, деривация / словообразование, коммуникация / общение, коммуникант / участник акта общения, адресант / отправитель, адресат / получатель, транскодирование / перевод, вербальный / словесный, глоссарий / словарь, диалект / наречие / говор, кумулятивная функция языка / накопительная функция языка, дикция / произношение, дифференциальный признак / дистинктивный признак / различительный признак, инфинитив / неопределённая форма глагола, алфавит / азбука, альтернатива / чередование, апозиция / приложение, риторика / красноречие тощо. Досить рідко зустрічаємо поодинокі, в межах статистичної похибки, іншомовні дублети, що не мають слов'янських варіантів, зокрема в лінгвістичній термінології: укр. сонорні / сонанти, рос. сонорные / сонанты.

Інший тип термінологічної дублетності полягає в наявності генетично адекватних варіантів, що відповідають одній термінологічній дефініції [Комиссаров 1999: 175]; за нашими спостереженнями, у східнослов'янських мовах у цій ролі виступають слова спільнослов'янського походження. У межах цього типу дублетності виділяємо такі підтипи: 1) **фонетичні дублети**; фонетична варіативність здебільшого охоплює іншомовні терміни-дублети, вона пов'язана з особливостями, варіативністю транслітерації, що ґрунтується на дистинктивних ознаках фонетичних систем різних мов: (техн.) укр. вісмут / бісмут → вісмутит / бісмутит, вісмутівий / бісмутівий; траверса / траверза → траверсний / траверзний; панцир / панцер, панцирник / панцерник; рос. висмут / бисмут → висмутит / бисмутит, висмутный / бисмутный; траверса / траверза → траверсный / траверзный; панцирь / панцерь, панцирник / панцерник; 2) **морфемні дублети** (дериваційні); це явище ґрунтується на варіативності переважно афіксальних морфем, що втілюється в наявності аломорфів у більшості з них: (техн.) укр. ватний / ватяний, свердлик / свердельце, блоковий / блочний, білонний / білоновий, безполуменевість / безполум'яність, асфальтовий / асфальтний, арочний / арковий, амальгація / амальгування, наждачний / наждаковий, стільникоподібний / стільникуватий тощо; рос. ватный / ватяный, билонный / билоновый, асфальтовый / асфальтный, амальгация / амальгирование, соподобный / сотовый тощо; 3) **лексичні дублети спільного походження**: вішанка / почіпка (черепиця), збризкувати / сприскувати, вертїти / крутити, мотузковий / вірвовочний, вдавлювати / втискувати, впорскувати / вбризкувати, зоління (тканин) / луження (тканин), стільники / щільники; рос. вешанка / черепица, впрыскивать / вбризгивать, вдавливать / втискивать. Відтак, можна впевнено стверджувати, що українська термінологія має більший ступінь варіативності, ніж аналогічна російська.

Однією з найгостріших проблем, роздуми над якою спровокував детальний аналіз термінологічної дублетності, є проблема гібридизації наукових термінів, що є абсолютно логічною в мотиваційному плані, адже саме в ХХ ст. активізується тенденція до запозичення термінологічних одиниць з європейських мов. Ця тенденція знаходить свою реалізацію у двох аспектах: запозиченні кореневих морфем, які поширюються до меж слова за допомогою питомою для даної мови афіксів, і запозиченні іншомовних афіксів, що додаються в межах терміна до питомих кореневих морфем; обидва типи утворень часто виступають як гібридні дублети до власномовних термінів. Зазначена проблема свого часу студювалася такими лінгвістами, як К. Городенська, Л. Крисін, Г. Онуфрієнко. Спробуємо зробити і свій внесок в її розроблення, дослідивши саме функціональний аспект.

Гібридизовані термінологічні утворення в генетичному плані є результатом взаємодії східнослов'янських мов з давньогрецькою та латинською мовами і новітніми – з англійською та німецькою мовами. У дериваційному аспекті найбільшу активність виявляють термінологічні утворення з іншомовними коренями: (техн.) **амальга-** (амальгатор, амальгаційний, амальгація, амальгамувальний, амальгамувати тощо), **апарат-** (апаратний, апаратура, апаратобудування, апаратник, безапаратний), **аер(о)-** (аерування, аераційний, аерованість, аерочовен, аерожолоб), **баланс-** (балансування, балансувальний, балансний, балансовий, балансотвірний), **баласт-** (баластувати, баластування, баластний, баластовий, безбаластний), **-центр-** (позацентровий, безцентровий, водоцентровий), **газ-** (газодвигун, газожаровий, газорідинний, газозбірник, газовідвідний, газоутворення, газonosний, газонасиченість, газонаповнений тощо), **радіо-** (радіохвиля, радіозоря, радіодзеркало, радіозатемнення, радіовипромінювальний), **шлак-** (шлаковіз, шлакувальний, шлаківний, шлакоспінювальний, шлакоуловлювач, шлакостійкий, шлакознімач, шлакозбирач), **шлам-** (шламовий, шламоподібний, шламовіддільник, шламозбирач, шламовідстійник, шламовидалення, шламоутворення); рос. (техн.) **амальга-** (амальгатор, амальгационный, амальгация, амальгаторный, амальгировать тощо), **аппарат-** (аппаратный, аппаратура, аппаратостроение, аппаратник, аппаратчик, безаппаратный), **аэр-** (аэрирование, аэрационный, аэролодка, аэрожёлоб), **баланс-** (балансирование, балансирующий, балансный, балансовый, балансообразующий), **балласт-** (балластировать, балластирование, балластный, балластовый, безбалластный), **-центр-** (внецентральной, безцентральной, центробежный, центростремительный), **газ-** (газодвигатель, газоконденсационный, газоотводной, газообразование, газonosный, газонасыщенность, газонаполненный), **радио-** (радиоволна, радиозвезда, радиозеркало, радиозатемнение, радиоизлучающий), **шлак-** (шлаковоз, шлаковый, шлаковспенивающий, шлакоуловитель, шлакостойкий, шлакосниматель, шлакособирающий тощо), **шлам-** (шламовый, шламообразный, шламоотделитель, шламособирающий, шламоотстойник, шламоудаление, шламообразование).

Проте аналіз мовного матеріалу показав, що досить значну частку гібридизованих термінологічних утворень становлять моделі «іншомовний афікс + питомий корінь»: **гіпер-** (гіперзвуковий, гіпердотичний,

гіперповерхня, гіперплощина, гіперстеневий), термо- (*термостійкий, термоглибинний, термопарний, термоприймач, термоперетворювач, термооброблений, термозміцнення, термостовпчик, терморужність*) тощо.

Сформулюємо основні висновки та рекомендації. Виходячи з потенційно можливої дублетності наукових термінів, що обумовлена прагненням одиниць цього пласта лексики до інтернаціональності й функціональної універсальності, слід це явище сприймати як об'єктивне й логічно мотивоване. Найвищий рівень дублетності має технічна й лінгвістична термінологічні системи, проте навіть у їхніх межах зазначене лінгвальне явище сприймається в межах статистичної похибки (близько 0,012 %). При перекладі наукових текстів, на функціонально-трансформаційному рівні слід дотримуватися таких рекомендацій: 1) з дублетної пари обираємо той відповідник, який є зручним у дериваційному плані, тобто є дериваційно активнішим; 2) у межах репрезентованого тексту маємо використовувати лише один, уже обраний елемент дублетної пари чи трійці; ця рекомендація обумовлена вимогою логічної чіткості наукового тексту та його змістовою інваріантністю; 3) гібридизовані терміни у функціональному плані є абсолютно адекватними генетично однорідним, тому не можуть виступати об'єктом лінгвальної дискримінації; 4) у перекладацькій практиці варто використовувати нормативні терміни та термінологічні сполуки, слід уникати оказіональних, авторських, оскільки їхнє вживання суттєво звужує функціональний потенціал наукового тексту як в умовах одномовної, так і в умовах міжмовної комунікації.

У зіставному аспекті українська наукова термінологія вирізняється більшою варіативністю, порівняно з російськомовною термінологічною системою, що свідчить про її неусталеність і невисокий рівень стандартизованості.

Заявлена стаття не розкриває всього комплексу проблем, пов'язаних із стандартизацією наукової термінології сучасних східнослов'янських мов, тому перспективними в подальшому стануть детальний аналіз дериваційного потенціалу термінів-дублетів, дослідження рівня варіативності інших стандартизованих, функціонально обмежених одиниць, зокрема обрядових термінів, агонімів, народних хронімів тощо.

Література

- Винокур 1939: Винокур, Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии [Текст] / Г.О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы. – Т. 5. – М.: Издательский центр МГУ, 1939. – С. 3-54. – Библиогр.: с. 54-55.
- Даниленко 1986: Даниленко, В.П. Современные проблемы русской терминологии [Текст] / В.П. Даниленко. – АН СССР, Институт русского языка. – М.: Наука, 1986. – 199 с.
- Дьяков 1998: Дьяков, А.С. Типология мовних інтерференцій та їх роль у формуванні національних терміносистем [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київський університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1998. – 16 с.
- Комиссаров 1999: Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение: Курс лекций [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Издательство "ЭТС", 1999. – 192. – Библиогр.: с. 189. – 2000 экз. – ISBN 5-93386-015-8.
- Панько, Кочан, Мацюк 1994: Панько, Т.І., Кочан, І.М., Мацюк, Г.П. Українське термінознавство [Текст] / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
- Реформатский 1986: Реформатский, А.А. Мысли о терминологии [Текст] / Подготовка текста А.В.Суперанской // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163 – 197.
- РУСНТ 1998: Російсько-український словник наукової термінології: Математика, фізика, техніка, науки про Космос та Землю [Текст] / НАН України, Комітет наукової термінології, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1998. – 892 с. – 8000 пр. – ISBN 5-12-004273-2.
- УМ 2000: Українська мова: Енциклопедія [Текст]. – К.: Вид. «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с. – 5000 пр. – ISBN 966-7492-07-9.
- Фадеев 1970: Фадеев, В.І. Етимологічні дублети спільного походження в російській і українській мовах [Текст] / В.І. Фадеев // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 45-49. – Библиогр.: с. 49.

The article is devoted to the problem of functional status of terminological duplicates; the degree of variation of Oriental and Slavonic terminological systems is analyzed; the reasons of origin of linguistic duplication are investigated; real recommendations for the choice of elements from a duplicated pair on functional and transformational levels are given.

Keywords: duplication, scientific term, functional aspect, duplicated pair, terminological system.

В статтє рассматривается проблема функционального статуса терминологических дублетов, анализируется степень вариативности восточнославянских терминологических систем, исследуются причины возникновения языковой дублетности, предлагаются конкретные рекомендации относительно выбора элемента дублетной терминологической пары на трансформационно-функциональном уровне.

Ключевые слова: дублетность, функциональная вариативность, гибридные термины, дублетная пара, терминологическая система.